

KUTADGU BİLİĞ'DE İNSAN ve DEĞERLER

Kutadgu Bilig'in Yazılışının 950. Yılı

"Kişi akıl ile insan adını alır"

Yusuf Has Hacib

H. Haluk ERDEM

Özet: Kutadgu Bilig, Türk-İslam düşünce tarihinin önemli bir eseridir. Yapıt mutluluk veren bilgi anlamına gelmektedir. Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'de mutlu insanın özelliklerini işaret etmektedir. Kutadgu Bilig'de dört temel değer yer almaktadır: adalet, mutluluk, akıl ve kanaat/akıbet. Adalet, mutluluk, akıl, kanat/akıbet değerleri, Kün-Toğdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş ve Ogdurmuş'un kişiliğinde ve bunların arasında geçen karşılıklı konuşmalarda ifadesini bulmaktadır. Hacib yapıtında insanı sahip olduğu değerleriyle temellendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, insan, akıl, bilgi, felsefe, mutluluk, devlet yönetimi, adalet.

THE VALUES and HUMAN-BEING IN KUTADGU BILIG

Abstract: Kutadgu Bilig is an important work in the history of Turkish-Islamic thought. The work means a knowledge which gives happiness. Yusuf Has Hacib remarks qualifications of the happiness human being. Kutadgu Bilig has four basic values: justice, happiness, reason and fate. The nations; justice, happiness, reason, fate were expressed in Kün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş and Ogdurmuş and their conversations. In his work, Hacib bases the human-being on the basis of his values.

Keywords: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Human-being, Reason, Knowledge, Philosophy, Happiness, State-Governance, Justice.

Giriş

UNESCO'nun 30 Ekim-14 Kasım 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen 39. Genel Konferansı'nda 39 C/15 sayılı belgesi çerçevesinde alınan karar gereğince "Kutadgu Bilig'in Yusuf Has Hacib tarafından Yazılışının 950. Yıl Dönümü" Azerbaycan ve Kazakistan'ın desteğiyle 2019 UNESCO Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri

arasına alınmıştır. Alınan bu karar, Türk düşünce dünyasının kaynak yapısı Kutadgu Bilig'in bütün bilgi alanları tarafından yeniden değerlendirilmesi ve günümüz için öneminin dile getirilmesi bakımından yerinde olmuştur.

Kutadgu Bilig çalışmalarının başta Türkiye, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, İran, Japonya, Güney Kore, Rusya, Çin, Fransa, Almanya, Hollanda, Macaristan olmak üzere çok geniş bir sahaya yayıldığını görüyoruz (Jamal, G.-Kafkasyalı, M.S. 2008: 3-4). "Tarihçilerin kutbu" olarak adlandırılan Prof. Dr. Halil İnalçık'a göre, "Yusuf Has Hacib'e ait olan Kutadgu Bilig, Türk-İslam kültürünün teşekkül ettiği Uygur kültür havzasında ortaya çıkan ve İslami esaslarla milli değerlerin harmanlandığı Türk dilinde kaleme alınan, siyasetname veya bir nasihatname olarak nitelendirilebilecek bir eserdir. Bu itibarla Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib ve içinde yetiştiği çevrenin ilmi ve felsefi birikimini yansıtmaktadır. (İnalçık, 2016: 5). Prof. Dr. Halil İnalçık bu saptamalarına zenginlik katması bakımından metni dilimize çeviren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat'ın kitapta yer alan şu düşünceleri de önemlidir: "Yusuf'un eseri ilk bakışta doğrudan doğruya devlet teşkilatıyla ilgili görünürse de şair eserinde, deneyimin verdiği bir olgunlukla, toplumu oluşturan bireyler ile bunların toplumdaki konum ve görevlerini saptamaya daha çok yer ayırmıştır" (Arat, 2008: 26).

Ülkemizde Kutadgu Bilig çalışmalarının genellikle tarih, edebiyat ve kamu yönetimi alanlarınca incelendiğini ve metnin siyasetname geleneğimizin önemli bir halkasında yer aldığı ve Türk dilinin, edebiyatının zengin kaynaklarını içinde barındırdığı biçiminde değerlendirildiğini görüyoruz. Eser üzerine yapılan değerlendirmelerde yaygın sav şu şekilde dile getirilmektedir: "Kutadgu Bilig, bir idare ve siyaset kitabıdır". Yapıtın bu çok yönlü bakış açıları arasında felsefe, etik ve değerlerle ilişkisi çok gündeme gelmemektedir. Savımız, Kutadgu Bilig'in Türk düşünce ve ahlak kaynağını besleyen derinlikli bir eser olduğu yönündedir. Eser aynı zamanda, insan ve değerlerine, düşünce tarihinin geniş birikimiyle merkez konumda yer veren bir metindir. Dolayısıyla bu yapıtın düşünce tarihi içinde yer alan başta; bilgi, varlık ve değerler alanının konu ve sorunlarıyla ilgisi kurmak önemli görünmektedir. Bu ilgileri kuracak olanlar hiç kuşkusuz başta felsefecilerdir. Ancak Türk felsefecilerinin çalışma alanlarına Kutadgu Bilig'i yeterince aldıklarını söylemek zordur.

Yusuf Has Hacib 1019 yılında Balasagun'da (Kuz-Ordu) soylu bir aile içinde dünyaya gelmiş eseri Kutadgu Bilig'i on sekiz ayda yazmıştır. Eser Balasagun'da yazılmaya başlanmış, 1069 tarihinde Kaşgar'da tamamlanmıştır. Yapıtı Karahanlılar hakanı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunan Yusuf "hizmetler arasında en ince hizmet" olan haciblik unvanını almıştır. Kaşgarlı Mahmud'la aynı dönemlerde yaşamış, aynı dili ve kültür çevresini paylaşmış olmalarına rağmen birbirlerini ve eserlerini tanımamış oldukları bilinmektedir (TDV, 2002: 478). 11. Yüzyılda Türk Dünyası'nın içinde bulunduğu tarihsel, sos-

yal ve ekonomik konum Yusuf Has Hacib'in nasıl bir ortamda varolduğunu bilmek bakımından önem taşımaktadır. Prof. Dr. Reşat Genç'in *Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* başlıklı eseri, bu bakımdan önemlidir: "XI. yüzyıl Türk toplumunun sosyal tabakalarından söz ederken onlar arasında bir âlimler zümresinin varlığına ve hatta bu zümrenin Yusuf Has Hacib tarafından kara bu-dun'un en üstünde gösterildiğine işaret etmiştik. Âlimlere XI. yüzyılda Türkler genellikle ilim ve hikmet anlamına gelen "bilig" sözünden alınarak "bilge" ve "biliğlik er" gibi isimler veriyorlardı" (Genç, 1997: 144).

Uyaklı Giriş, Babların Fihristi ve 6645 beyitten oluşan Kutadgu Bilig'in asıl nüshası Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır. Yapıtın üç nüshası vardır: Herrat (Arap harfleriyle yazılmış nüshadan Uygur harflerine çevrilmiş olan), Fergana ve Mısır nüshaları.

Yusuf Has Hacib, kaleme aldığı kitabın "faydalı" ve "bilen için bir bilgi denizi" olduğunu söylemektedir. Ona göre kitap "herkese" yararlıdır; ancak memleket ve şehirleri yönetenler için daha çok faydalıdır (Hacib, beyitler: 9, 15, 34, 77). "Kitabın adını Kutadgu bilig koydum, okuyana kutlu olsun ve elinden tutsun" (Hacib, beyit: 350). Dönemin hakanı Tavgaç Ulu Buğra Han'a sunulan yapıt verilen en kalıcı hediyedir. Hacib, "binlerce el, hediye olarak ona nadide şeyler sundu; işte sen de bu Kutadgu bilig'i hediye et. Onların hediyesi gelir geçer; benim bu hediyemse sonsuza dek kalır" der (Hacib, beyit: 109).

Kitap dört ana kişi ve bunları temsil eden dört temel değer üzerine kurulmuştur. Hükümdar olan Kün-Toğdı adalet, vezir Ay-Toldı mutluluk, vezirin oğlu Ögdülmiş akıl ve vezirin akrabası Odgurmış ise kanaatle ilişkilidir (Hacib, beyitler: 64-71, 82-83).

Kutadgu Bilig'te İnsanın Değeri

İnsan, Kutadgu Bilig'in merkez konusu ve kavramıdır. Tanrı insanı yaratırken onu seçerek yükseltmiş ve erdem, bilgi, anlayış vermiştir. İnsanın değeri de bilgi, akıl ve anlayıştan gelmektedir. Bilgiyle yükselen insan, sahip olduğu anlayış sayesinde dileklerine ve arzularına ulaşmaktadır. "Tanrı kime anlayış, akıl ve bilgi verirse, o pek çok iyiliğe elini uzatır. Bilgiyi büyük bil ve anlayışı ulu; bu iki şey yükseltir seçkin kulu. Buna tanık olarak işte şu söz geldi; bu sözü işit ve bu hususta sözünü kes, anlayış nerede olursa, orası ululuk bulur; bilgi kimde olursa, o büyüklük bulur. Anlayışlı olan anlar, bilgili olan bilir; bilen ve anlayan daima dileğine erişir. Bilginin manasını bil; bak, bilgi ne der; bilgiyi bilen insandan hastalık uzaklaşır (...) Bütün işini gücünü anlayış yoluyla yap; eline geçen bu zamanı israftan bilgiyle koru" (Hacib, beyitler: 155-161).

İnsanın en önemli niteliklerinin başında onun yanılığa açık bir varlık olması gelmektedir. İnsanı diğer insanlardan ayıran fark bilgi ve bilgisizlikten kay-

naklanmaktadır. “Bu yalnguk (insan) adı yanıldığı (yangluk) için verildi; yanılmak (yangluk) insan (yalngluk) için yaratıldı (...) Benim bilgisize hiçbir sözüm yoktur; ey bilge, ben senin kulunum” (Hacib, beyitler: 197-203). Kişinin gönlünü dipsiz bir denize benzeten Hacib bilginin de onun dibinde yatan inci olduğunu ifade etmektedir (Hacib, beyit: 211). İnsanın anlayışlı ve bilgili olması beraberinde iyilik yapmayı da getirmektedir. Ölümlü bir varlık olarak insan, ölümsüzlüğe iyiliklerle dolu adıyla ulaşabilmektedir. Ölüm insan olma gerçeğinin kendisidir. Her yaşayan mutlaka bir gün ölecektir. Hayat, insanın iyilikler yapma fırsatını veren bir sermayedir. “İnsanların dillerden düşmeyen iki türlü adı vardır; biri iyi, biri kötü, dünyada bunlardan biri kalır” (Hacib, beyitler: 237-238).

Akıl, insan varlığını yücelten bir yetidir. Kişinin itibar görmesini akıl ve bilgiye bağlayan Haçib akılsız ve bilgisiz kişinin kendini yükseltmeyeceğinden sık sık söz etmektedir. “Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. (...) Akılsız kişi bir avuç balçık gibidir (...) Kişi akıl ile insan adını alır (...) Binlerce erdem ve birçok alkışlanan iş, akıl ile yapılmış olduğu için övülmüştür (...) Bilgi hiçbir zaman fakirliğe düşmeyen bir servettir” (Hacib, beyitler: 281, 296, 303, 304, 313).

Metinde karşımıza çıkan ve dikkatle değerlendirilmesi gereken bir insan doğası bilgisi vardır. 20. Yüzyıl filozoflarından Edgar Morin’in yapıtlarında dile getirdiği insanın ikili doğa anlayışı Kutadgu Bilig’te de karşımıza çıkmaktadır. “İnsan vasfını kendin için en yüksek unvan olarak taşı. Kişinin doğası birbirine karşı ve düşman unsurlardan oluşur; biri güldürür, biri de gürlü ve kavga çıkarır; biri acele ederse biri sükunet ister; biri gülerse biri ağlamaya başlar. Sevinçli derken endişeli oluverir; kederli derken sevinçle gülmeye başlar (Hacib, beyitler: 5789-5868).

Kutadgu Bilig’te İnsanın Değerleri

Yusuf Has Hacib eserinde dört kişi üzerinden insanın temel değerlerini anlatmaya girişir. Kanun, adalet değerleriyle Kün-Toğdı güneşe benzetilir. Güneş hiçbir zaman küçülmemekte ve bütünlüğünü daima korumaktadır. Parlaklığı da hep aynı şekilde güçlü durmaktadır. Ay-Toldı mutluluğu anlatması bakımından aya benzemektedir. Ay doğarken önce çok küçük doğmakta ve gün geçtikçe büyümekte ve yükselmektedir. Büyüyüp dolunay haline gelince dünyaya ışık saçmaktadır. Dünya halkı da onun aydınlığından faydalanmaktadır. Ay büyüyüp tamamlanarak en yüksek noktaya çıkınca da yine eksilmeye ve güzelliği gitmeye başlamaktadır. Sonucunda da parlaklığı azalmakta ve kaybolmaktadır. Sonra küçük olarak yeniden doğmakta ve yine büyümekte; ama sonunda yine küçülme-
mektedir (Hacib, beyitler: 733-737).

Mutluluk anlatısında düşünülmesi gereken bir nokta vardır. Mutluluk geçicidir; ancak insan onu kendisine bağlayabilir. Bunun için de doğru olmak, anlayışa ve bilgiye sahip olmak, iyilik yapmak gerekmektedir. Vurgulanan bir gerçek daha vardır: Kişinin kendisini unutmaması ve kendini bilmesi. "Kendine hâkim ol (...). İnsan kırk yaşına gelir ve kendi doğasını bilmezse, nutuk sahibi olmasına rağmen o tam bir hayvandır (...) Kendini unutma (Hacib, beyitler: 1323, 4635, 4637, 5409). Ölümü ölmeden önce anlamış olan, insanlara karşı insaniyle hareket eden, işe yarayan ve faydalı olan mutluluğu kalıcı olarak yakalamıştır (Hacib, beyitler: 1474, 1595-1600, 1619). İyilik kavramını bugün dahi bilindik biçimde vicdan ve merhametle açıklanmamaktadır. Hacib, "bütün iyiliklerde aklın payı vardır" der (Hacib, beyit: 2454).

İnsanın temelleri bilgi ve erdemle atılmaktadır. "İnsan nedir?" sorusu metnin boyunca açıklanmaya çalışılmaktadır. "İnsan derler, ama insan kimdir; insan başkalarına faydalı olan ve onların işlerini gören kişidir (...) Başkalarına faydalı olabileceğin yerde insanlara karış (...) İki türlü insana insan derler; biri öğreten, biri öğrenen (...) Faydalı ol, ölü olma (...) Ancak insanlara faydalı olan kişiye insan denir" (Hacib, beyitler: 3217, 3270, 3408, 3928).

Kutadgu Bilig'te erdemli davranışın iyi niyet kavramıyla doğrudan ilgisi kurulmaktadır. 18. Yüzyıl Aydınlanma filozofu Kant'ın etik görüşünden bildiğimiz bu kavramın kendisinden yaklaşık 850 yıl önce karşımıza çıkması önemlidir. "Kişi gönlünde iyi niyet besleyerek hareket ederse, o dünyada istediği her işte başarılı olur. İyi niyetle hareket eden her zaman iyilik görür; Niyetini gerçekleştirmese bile bunun karşılığını bulur" (Hacib, beyit: 5733).

Sonuç ve Değerlendirme

Kutadgu Bilig üzerine yapılan çalışmalar bu metnin genellikle toplum ve devlet işlerini düzenleyen içerik taşıdığından söz etmektedir. Oysa incelendiğinde Yusuf Has Hacib "kişi" kavramını sıkça kullanarak değerlerin soyut ve insanda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu bakımdan üstü bir alanda değil insanda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu bakımdan felsefi bakışla değerlendirilmesi gereken bir metin olarak Kutadgu Bilig adalet, mutluluk, iyilik, akıl, anlayış ve bilgi gibi pek çok değer içerdiğini yeterince açıklamaktadır. Merkez konumda olan insan ancak değerleriyle insan kalabilmektedir. Metnin başta insan ve değer felsefesinin alanında incelenmesi gerektiği açıktır. Bilgi kuramı, siyaset felsefesi ve toplum felsefesinin de önemli ipuçlarını barındırması bakımından incelenmesi gerekmektedir. Adalet ve mutluluk kişinin insan olmasını sağlayan temel değerlerdir. Mutluluğun geçici ve kalıcı yönü insanın sahip olduğu değerlerle ilgilidir.

naklanmaktadır. “Bu yalnguk (insan) adı yanıldığı (yangluk) için verildi; yanılmak (yangluk) insan (yalngluk) için yaratıldı (...) Benim bilgisize hiçbir sözüm yoktur; ey bilge, ben senin kulunum” (Hacib, beyitler: 197-203). Kişinin gönlünü dipsiz bir denize benzeten Hacib bilginin de onun dibinde yatan inci olduğunu ifade etmektedir (Hacib, beyit: 211). İnsanın anlayışlı ve bilgili olması beraberinde iyilik yapmayı da getirmektedir. Ölümlü bir varlık olarak insan, ölümsüzlüğe iyiliklerle dolu adıyla ulaşabilmektedir. Ölüm insan olma gerçeğinin kendisidir. Her yaşayan mutlaka bir gün ölecektir. Hayat, insanın iyilikler yapma fırsatını veren bir sermayedir. “İnsanların dillerden düşmeyen iki türlü adı vardır; biri iyi, biri kötü, dünyada bunlardan biri kalır” (Hacib, beyitler: 237-238).

Akıl, insan varlığını yücelten bir yetidir. Kişinin itibar görmesini akıl ve bilgiye bağlayan Hacib akılsız ve bilgisiz kişinin kendini yükseltmeyeceğinden sık sık söz etmektedir. “Akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. (...) Akılsız kişi bir avuç balçık gibidir (...) Kişi akıl ile insan adını alır (...) Binlerce erdem ve birçok alkışlanan iş, akıl ile yapılmış olduğu için övülmüşdür (...) Bilgi hiçbir zaman fakirliğe düşmeyen bir servettir” (Hacib, beyitler: 281, 296, 303, 304, 313).

Metinde karşımıza çıkan ve dikkatle değerlendirilmesi gereken bir insan doğası bilgisi vardır. 20. Yüzyıl filozoflarından Edgar Morin’in yapıtlarında dile getirdiği insanın ikili doğa anlayışı Kutadgu Bilig’te de karşımıza çıkmaktadır. “İnsan vasfını kendin için en yüksek unvan olarak taşı. Kişinin doğası birbirine karşı ve düşman unsurlardan oluşur; biri güldürür, biri de gürültü ve kavga çıkarır; biri acele ederse biri sükunet ister; biri gülerse biri ağlamaya başlar. Sevinçli derken endişeli olur; kederli derken sevinçle gülmeye başlar (Hacib, beyitler: 5789-5868).

Kutadgu Bilig’te İnsanın Değerleri

Yusuf Has Hacib eserinde dört kişi üzerinden insanın temel değerlerini anlatmaya girişir. Kanun, adalet değerleriyle Kün-Toğdı güneşe benzetilir. Güneş hiçbir zaman küçülmekte ve bütünlüğünü daima korumaktadır. Parlaklığı da hep aynı şekilde güçlü durmaktadır. Ay-Toldı mutluluğu anlatması bakımından aya benzemektedir. Ay doğarken önce çok küçük doğmakta ve gün geçtikçe büyümekte ve yükselmektedir. Büyüyüp dolunay haline gelince dünyaya ışık saçmaktadır. Dünya halkı da onun aydınlığından faydalanmaktadır. Ay büyüyüp tamamlanarak en yüksek noktaya çıkınca da yine eksilmeye ve güzelliği gitmeye başlamaktadır. Sonucunda da parlaklığı azalmakta ve kaybolmaktadır. Sonra küçük olarak yeniden doğmakta ve yine büyümekte; ama sonunda yine küçülmektedir (Hacib, beyitler: 733-737).

Mutluluk anlatısında düşünülmesi gereken bir nokta vardır. Mutluluk geçicidir; ancak insan onu kendisine bağlayabilir. Bunun için de doğru olmak, anlayışa ve bilgiye sahip olmak, iyilik yapmak gerekmektedir. Vurgulanan bir gerçek daha vardır: Kişinin kendisini unutmaması ve kendini bilmesi. "Kendine hâkim ol (...) İnsan kırk yaşına gelir ve kendi doğasını bilmezse, nutuk sahibi olmasına rağmen o tam bir hayvandır (...) Kendini unutma (Hacib, beyitler: 1323, 4635, 4637, 5409). Ölümü ölmeden önce anlamış olan, insanlara karşı insaniyle hareket eden, işe yarayan ve faydalı olan mutluluğu kalıcı olarak yakalamıştır (Hacib, beyitler: 1474, 1595-1600, 1619). İyilik kavramını bugün dahi bilindik biçimde vicdan ve merhametle açıklanmamaktadır. Hacib, "bütün iyiliklerde aklın payı vardır" der (Hacib, beyit: 2454).

İnsanın temelleri bilgi ve erdemle atılmaktadır. "İnsan nedir?" sorusu metnin boyunca açıklanmaya çalışılmaktadır. "İnsan derler, ama insan kimdir; insan başkalarına faydalı olan ve onların işlerini gören kişidir (...) Başkalarına faydalı olabileceğin yerde insanlara karış (...) İki türlü insana insan derler; biri öğreten, biri öğrenen (...) Faydalı ol, ölü olma (...) Ancak insanlara faydalı olan kişiye insan denir" (Hacib, beyitler: 3217, 3270, 3408, 3928).

Kutadgu Bilig'te erdemli davranışın iyi niyet kavramıyla doğrudan ilgisi kurulmaktadır. 18. Yüzyıl Aydınlanma filozofu Kant'ın etik görüşünden bildiğimiz bu kavramın kendisinden yaklaşık 850 yıl önce karşımıza çıkması önemlidir. "Kişi gönlünde iyi niyet besleyerek hareket ederse, o dünyada istediği her işte başarılı olur. İyi niyetle hareket eden her zaman iyilik görür; Niyetini gerçekleştirmese bile bunun karşılığını bulur" (Hacib, beyit: 5733).

Sonuç ve Değerlendirme

Kutadgu Bilig üzerine yapılan çalışmalar bu metnin genellikle toplum ve devlet işlerini düzenleyen içerik taşıdığından söz etmektedir. Oysa incelendiğinde Yusuf Has Hacib "kişi" kavramını sıkça kullanarak değerlerin soyut ve insanüstü bir alanda değil insanda gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu bakımdan felsefi bakışla değerlendirilmesi gereken bir metin olarak Kutadgu Bilig adalet, mutluluk, iyilik, akıl, anlayış ve bilgi gibi pek çok değer içerdiğini yeterince açıklamaktadır. Merkez konumda olan insan ancak değerleriyle insan kalabilmektedir. Metnin başta insan ve değer felsefesinin alanında incelenmesi gerektiği açıktır. Bilgi kuramı, siyaset felsefesi ve toplum felsefesinin de önemli ipuçlarını barındırması bakımından incelenmesi gerekmektedir. Adalet ve mutluluk kişinin insan olmasını sağlayan temel değerlerdir. Mutluluğun geçici ve kalıcı yönü insanın sahip olduğu değerlerle ilgilidir.

Kaynakça

- Genç, R. (1997), *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Hacıb, Y.H. (2008), *Kutadgu Bilig*, (Çev. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat), Kabcacı Yayınevi: İstanbul.
- İnalçık, H. (2016), *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi* içinde, (Hazırlayanlar: Jamal, G.-Kafkasyalı, M.S.), T. C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı: Ankara.
- Jamal, G.-Kafkasyalı, M.S. (2016), *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, T. C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı: Ankara.
- Türkiye Diyanet Vakfı, (2002), "Kutadgu Bilig", *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 26, Ankara, ss.478-480.